

**ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ ПАИСИЙ ИЛЕНДАРСКИ”
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

МАРИЯ ПЕТРОВА МИЦКОВА

**ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ПРЕДСТАВИ И КОНЦЕПЦИИ
ЗА КНИЖОВЕН ЕЗИК В ПРЕДГОВОРИТЕ
ОТ 20-ТЕ – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен
„доктор”

Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки

Професионално направление: 2.1. Филология

Докторска програма: Български език

(История на новобългарския книжовен език)

Научен ръководител: проф. д.ф.н. Диана Иванова

Пловдив, 2015

Дисертационният труд „Възрожденските представи и концепции за книжовен език в предговорите от 20-те – 70-те години на XIX век” е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Катедрата по български език към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” на 16.02.2015 г.

Дисертационният труд се състои от увод, три глави, заключение, библиография и списък на използваните източници. Той е с общ обем от 286 страници. Посочената библиография съдържа 168 заглавия на български, английски и руски език. За целите на дисертационния труд са привлечени за изследване 150 източника.

Защитата на дисертационния труд ще се проведе на 11.05.2015 г. от 14:00 ч. в Заседателната зала на ПУ „Паисий Хилендарски”.

Материалите по защитата са на разположение в университетската библиотека, Ректорат, ул. „Цар Асен” 24.

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

1. УВОД	4
1.1. Актуалност на изследването	4
1.2. Обект и предмет на изследването	4
1.3. Цели и задачи на изследването	5
1.4. Методи и принципи на изследването	5
1.5. Източници на изследването	6
2. ГЛАВА ПЪРВА. ПРЕДГОВОРЪТ КАТО ФЕНОМЕН НА ПЕЧАТНАТА КНИГА	6
2.1. Функционални и структурни особености на предговора	6
2.2. Възрожденският предговор – източник за изследване на историята на българската филологическа мисъл	7
3. ГЛАВА ВТОРА. ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ПРОСВЕТА И КУЛТУРА В БАЛКАНСКИ И ЕВРОПЕЙСКИ КОНТЕКСТ	7
3.1. Османският контекст	8
3.2. Гръцкото огледало	8
3.3. Европейският хоризонт	8
3.4. Славянски ракурси	9
4. ГЛАВА ТРЕТА. ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ПРЕДСТАВИ И КОНЦЕПЦИИ ЗА КНИЖОВЕН ЕЗИК В ПРЕДГОВОРИТЕ ОТ 20-ТЕ – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК	10
4.1. ВЪЗГЛЕДИ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА КНИЖОВЕН ЕЗИК ОТ КРАЯ НА XVIII ДО ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК	10
4.2. ЕЗИКОВИТЕ ВЪПРОСИ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ПРЕДГОВОР	10
4.2.1. ЕЗИК И НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ	10
4.2.1.1. Българският език – основен националноидентификационен белег	11
4.2.1.2. Ние, славянобългарите	11
4.2.1.3. Българският оксидентализъм	12
4.2.2. ЕЗИК, ОБРАЗОВАНИЕ И ДУХОВЕН НАПРЕДЪК	15
4.2.2.1. Издаването на книги на роден език	15
4.2.2.1.1. Четене, читателска аудитория, читателски вкус	16
4.2.2.2. Родният език като основно средство за образование и просвета	17
4.2.2.3. Възрожденският учител като просветител и будител	18
4.2.2.4. Българското просветно движение и османската държава	18
4.2.3. НАЦИОНАЛНОЕЗИКОВАТА ПРОГРАМА НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ПРЕДГОВОР	19
4.2.3.1. ВЪПРОСЪТ ЗА ХАРАКТЕРА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК И ЗА НАЧИНИТЕ НА НЕГОВОТО ФОРМИРАНЕ	19
4.2.3.1.1. Мястото на традицията	19
4.2.3.1.2. Книжовен език на говорна основа	20
4.2.3.2. ТЪРСЕНЕ НА ЕЗИКОВИ НОРМИ И УСИЛИЯ ЗА КОДИФИКАЦИЯ	21
4.2.3.2.1. Граматиката и речникът като основно кодифициращо начало	22
4.2.3.2.2. В търсене на единни правописни правила и норми.	22
4.2.3.2.3. За нуждата от единен и нормализиран книжовен правоговор	23
4.2.3.3. ИНТЕЛЕКТУАЛИЗАЦИЯТА НА КНИЖОВНИЯ ЕЗИК	24
4.2.3.4. ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЧИСТОТАТА НА ЕЗИКА	25
4.3. ДРУГИ ЕЗИКОВИ ВЪПРОСИ	26
4.3.1. Въпроси на стилистичния избор	26
4.3.2. Въпроси на превода	26
4.3.3. Въпросът за изучаването на чужди езици	27
4.3.4. Промени в лингвистичните възгледи и езиковата философия на автора на възрожденския предговор	27
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	28
БИБЛИОГРАФИЯ НА ИЗПОЛЗВАНАТА В АВТОРЕФЕРАТА ЛИТЕРАТУРА	30
НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ	31
СПИСЪК НА НАУЧНИТЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	32

УВОД

Темата за развитието на възрожденските концепции за българския книжовен език и за езика като цяло е част от сложната, многообхватна и многоаспектна тема за историята на българската филологическа мисъл – какви са представите за българския книжовен език *от* деветнадесетото столетие *през* деветнадесетото столетие и как идеите за него се развиват, кристализират и концептуализират с времето. От една страна, разсъжденията на българските книжовници върху проблемите на езика, както и идеите им за бъдещото му устройство и правопис са важен ключ за изследване на развитието на процеса, в който се оформят общи възгледи за книжовния език, влияещи в една или друга степен върху неговото изграждане (Вачкова 1998: 10). От друга страна, възрожденската националноезикова програма се осъществява в рамките на голямата програма за национално пробуждане и преобразование, в която идеята за езика е основна част от общата политическа, културна и духовна идентификация на българина. Съзнанието за общност ЧРЕЗ езика и В езика придава значимост на останалите компоненти от националното самоопределение – обща територия, съзнанието за общо историческо минало и етнически произход, религията и културата, т.е. в крайна сметка историята на книжовния ни език е част от историята на формирането на българската нация.

1.1. АКТУАЛНОСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване е опит в рамките на съотносимостта между развитието на книжовния език и развитието на идеите за него да се проследят възрожденските възгледи за езика, отразени в предговорите на книги, отпечатани в периода 20-те – 70-те години на XIX в., като един аспект от голямата тема за зараждането и развитието на българската филологическа мисъл. Целта на настоящото проучване е, навлизайки в неизследваното поле на възрожденския предговор, да анализира и изясни редица частни и по-обща филологически въпроси, с чиято помощ да очертае една по-пълна картина на възрожденската концепция за езика и езиковите явления; да проследи развоя на процеси, нанесли „въобразените“ контури на един „език визия“ върху картата на движението на идеите на Българското възраждане.

1.2. ОБЕКТ И ПРЕДМЕТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Основен **обект** на настоящата работа е развитието на българската филологическа мисъл в протежението на 50 години от историята на Българското възраждане (от 20-те години на XIX век до Освобождението). Това е период на усилен рефлексия по отношение на въпросите на езика, който набелязва последователните стъпки на изграждане на българското филологическо мислене през деветнадесетото столетие – от зараждането на интереса и новото отношение към родния език в края на XVIII в. и задълбочаването на филологическото познание в първите десетилетия на XIX век до оформянето на собствената ни българска лингвистична визия и теория в последните години преди Освобождението.

Предмет на изследване са филологическите възгледи на българските книжовници, отразени в предговорите на издадени в набелязания период книги. В процеса на проучването му намират отговор редица въпроси за развоя на лингвистичната мисъл през Възраждането, чието разглеждане и анализиране проследява изграждането на филологическото познание и свързването му в цялостна система, т.е. от една страна, изследва аспекти от формирането на българската езиковедна наука, а от друга, поставя акцент върху идеите, довели до формирането на единен български книжовен език. Подбраният лингвистичен материал позволява

систематизация на езиковите факти и явления, чиито базови пунктове поставят началата на възрожденската лингвистична теория.

1.3. ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Основната цел на настоящото изследване е да проследи развитието на филологическата мисъл в предговорите от периода на Възраждането в контекста на балканските и европейските процеси, допринесли за осъществяването на съзнателно търсената „модернизация на менталитетите” (Данова 2003: 5) на фона на протичащите промени и реформи в Османската империя от епохата на Танзимата, а от друга страна, да анализира собственобългарските процеси от гледна точка на вътрешната логика, която те следват като резултат от зараждането и движението на филологическото съзнание. Подобно акцентирание върху развитието на българската филологическа мисъл ни дава възможност да анализираме еволюцията в идейните възгледи на българските възрожденски книжовници за определяне на основните насоки в оформянето и изграждането на книжовния ни език през XIX век, да видим в приблизителен вид както проблематиката, така и процесите и развитието в основните им конкретни линии и в известна цялост.

При осъществяването на начертаната цел изследването си поставя следните **задачи**:

1) Да се проследи еволюцията на филологическите възгледи на българските книжовници от деветнайсетото столетие, отразени в предговорите на издадени книги в периода от 20-те години на XIX в. до Освобождението.

2) Да се установят отделните етапи при изграждането на филологическата мисъл в начертания половинвековен период, да се систематизират и типологизират основните им характерни особености.

3) Да се представи развитието на филологическите идеи през Възраждането в контекста на проблематиката, свързана с процеса на зараждане на националните движения от Новото време и ролята на езика като основно средство за национална легитимация и идентификация. В този аспект да се очертаят насоките и целите на националноезиковата програма на Възраждането, като се проследят национално-езиковите проекти, осъществени в отделните етапи на развитие, както и някои частни проекти на отделни автори, които кореспондират с идейния поток на езиковото планиране в съответния период.

4) Да се проследи развитието на филологическите идеи през Възраждането в балкански и европейски контекст. От една страна, да се изтъкнат родните тенденции като част от тенденциите на големите идейно-философски течения на Европейското просвещение и Европейския романтизъм, а от друга – да се обследва пътят на адаптиране и разработване на европейските модели и създаването на адекватните за българската възрожденска действителност варианти.

5) Да се докаже значението на възрожденския предговор като важен източник за изучаването на движението и еволюцията на възрожденските лингвистични идеи в контекста на историята на българската филологическа мисъл.

1.4. МЕТОДИ И ПРИНЦИПИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Така набелязаната цел и произлезлите от нея задачи, които настоящата работа си поставя за изпълнение в хода на проучването, предопределят **дескриптивно-аналитичния метод** като основен метод на изследване. Той позволява описаните езикови факти, феномени и процеси да се анализират и теоретизират, като се обръща специално внимание на интерференцията между социално-политическите явления, философско-идейните тенденции на епохата и движението на българската филологически възгледи

и теории. **Системно-структурният метод** предоставя механизма за едно по-дълбинно изследване на езиковия материал и съответно за класифицирането на явленията и разглеждането им като закономерен процес.

Обичайният за подобен тип работи **историко-типологичен метод** служи за съпоставянето на отделните езикови явления в общия контекст на културно-историческите процеси както в балкански и османски, така и в европейски ракурс, като по този начин се проследяват причинно-следствените връзки между тях. Историческият екскурс придобива смисъла на концептуална рамка, в която закономерностите в развитието на процесите, съответствията и разликите им с чуждите модели помагат да се обрисова и отдели типично българският им облик.

Основният принцип, който се следва в подстъпите към настоящото проучване, е **хронологично-тематичният**, като периодите (етапите), в които са разпределени предисловиата при техния анализ, са съобразени с периодизацията на книжовноезиковата ни история. Подобен подход предоставя възможност за анализиране и класифициране на филологическите възгледи, отразени в предговори на възрожденски издания, в хронологична система, която да структурира установените специфики и характеристики на процесите и явленията от историята на българската лингвистична мисъл през Възраждането.

1.5. ИЗТОЧНИЦИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В работата са анализирани предговорите на над 150 възрожденски книги. Към тази група за изчерпателност на изследването се включват и отделни въвеждащи бележки и послеслови, тъй като тяхната функционална и паратекстова стойност се доближава до тази на предисловието. От друга страна, тяхното привличане като доказателствен материал в основния корпус на текста спомага за доизясняването на конкретни проблеми, авторски позиции и лингвистични концепции.

За целите на дисертационния труд са привлечени за изследване два вида източници: 1. Оригинални възрожденски предговори на отпечатани в периода 20-те – 70-те години на XIX в. книги; 2. Възрожденски предговори, обнародвани в отделни сборници, издания, антологии.

2. ГЛАВА ПЪРВА. ПРЕДГОВОРЪТ КАТО ФЕНОМЕН НА ПЕЧАТНАТА КНИГА

2.1. ФУНКЦИОНАЛНИ И СТРУКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ПРЕДГОВОРА

Предговорът като феномен на печатната книга със своята медиаторна и въвеждаща роля представлява свободна зона на въздействие и интерпретация, както от страна на автора, така и от страна на читателя. В същината си той може да се оприличи на канал за предаване на авторския замисъл и за рецепция на последващата книга, през който писателят превежда своя читател към основния текст на произведението. Като един от паратекстовите елементи, които обграждат и контекстуализират текста, предговорът способства за началното представяне на книгата и осигурява един от външните подстъпи към нея. По своята същност предговорът е дефиниран от намерението и отговорността на автора си. Наред с качеството си да въвежда читателя, той предоставя свободно пространство за представяне на авторските разбирания, идеи и концепции. Със своето специфично положение да бъде и да не бъде част от произведението, предговорът предоставя възможност на автора, издателя или преводача, независимо от характера и предназначението на книгата, да изложи пред читателя онези въпроси, които живо го интересуват.

2.2. ВЪЗРОЖДЕНСКИЯТ ПРЕДГОВОР – ИЗТОЧНИК ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ФИЛОЛОГИЧЕСКА МИСЪЛ

Българският възрожденски предговор е една от новите жанрови форми, които възрожденската ни книжнина усвоява. Заедно с типичните за просвещенската словесност обстоятелствени титули предговорът осъществява активния диалог между създателя на книгата и нейния възприемател. Основната му цел е насочена към идеята не само да ПРЕДговаря предстоящия текст на книгата, а да ОБговаря важни според автора проблеми и обстоятелства с непосредствено значение. Във време, в което властва преводната литература, предисловието е авторовият текст, от който звучи собственият глас на възрожденския книжовник и преводач.

Българският възрожденски предговор, особено до 40-те и 50-те години на XIX в. (когато настъпва избистряне на жанра от една страна, а от друга се заражда периодичният печат), е натоварен със свръхфункции, той е поливалентен, защото трябва да „даде отговори на всички за всичко” (Леков 1992: 10). Но като правило задължително в това „всичко” се засягат въпросите за езика. Всеки автор се чувства задължен да се изкаже, защото проблемите на езика се възприемат като проблеми от първостепенно значение за бъдещото развитие и добруване на нацията.

Анализирането на предговорите от периода на Възраждането допринася за реконструирането на книжовноезиковата програма на българския XIX в. Въпреки че самата езикова практика на писателите говори много за лингвистичните им познания и разбирания, начетеност или натрупан книжовен опит, всъщност именно вербализираната идея разкрива ръста на филологическото съзнание и развитието на теоретическите концепции – предтечи на науката за родния език.

3. ГЛАВА ВТОРА. ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ПРОСВЕТА И КУЛТУРА В БАЛКАНСКИ И ЕВРОПЕЙСКИ КОНТЕКСТ

Зараждането и развитието на модернизационните процеси през Възраждането е неизменно свързано с приобщаването на българите към европейските културни модели. Пътищата на това приобщаване понякога са обиколни, а европейското огледало често се оказва криво, но именно съизмерването с другия донася смяна на акцентите и приоритетите, ревизии на настоящето, оглеждане в миналото, визии за бъдещето. В усещането за изостаналост, което предизвиква желание за наваксване на пропуснатото от естествения път на еволюция в европейския хоризонт, българинът, за да бъде адекватен на просветения в неговите собствени очи свят, тръгва по пътя на възраждането на своето самоопределение, история, книжовен език и държава. Европоцентричният поглед на възрожденската интелигенция, получила образованието си извън българските предели, и в този смисъл, живяла (или изживяла за кратко) чуждия напредък, чуждите достижения в науката и политиката, чуждия пример на държавно управление, т.е. убедена, че европейският пример работи ефективно, се насочва към особеностите, дефиниращи родните процеси. Прилагайки чуждия пример на родна почва, българският културен и просветен елит, притиснат от спецификата на родните условия и възможния параметър на промяната, не копира изцяло и напълно, а приготвя чуждия опит, изработва неговата българска версия. В същността си този процес се характеризира с постепенното и постъпателно във времето разширяване на хоризонта – от ограничения традиционен битово-провинциален микрокосмос, през вписването в балканските параметри на явленията и взаимодействията, до цялостната им европейска перспектива.

3.1. ОСМАНСКИЯТ КОНТЕКСТ

Балканската перспектива е свързана с вписването на родните промени в **османския контекст**, в сложното съжителство на кризисните и градивните тенденции в Османската държава, чиито опити за промени от края на XVIII до средата на XIX в., настъпили под натиска на просветена Европа, довеждат до периода на реформите, периода на Танзимата (1839–1876 г.). Българите се самоидентифицират като отделна, обособена, различна от другите етноси и народи в империята народност с общ език и общо минало, българите възприемат и осъзнават себе си и като част от голямата многоезична държава. Те попадат във водовъртеж на промени, в които българското просвещение се осъществява по силата на една историческа неслучайност, част от чиито корени трябва да се търсят и на османска почва. Незаинтересоваността на османското управление по отношение на напредъка на подчинените християнски народи на практика подпомага задействането на модернизационните процеси в българското общество. От своя страна, липсата на механизъм за централизирана държавна опекa върху образованието или върху езиковата унификация съдейства както за фиксирането на суверенитета на българските обществено-културни процеси, така и за изработването на множество версии и проекти (културни, идентификационни, образователни), на мрежа от алтернативни решения, в чиято конкуренция се конструира българското духовно, политическо и социално възраждане.

3.2. ГРЪЦКОТО ОГЛЕДАЛО

Пътищата на приобщаване на българското общество към модерната европейска просвещенска култура минават първоначално през гръцките образователни центрове или добре учредените учебни заведения в Дунавските княжества и сръбските училища. Гръцките възпитаници като Паисий, Софроний Врачански, П. Берон, Неофит Рилски, Р. Попович, К. Фогинов, Хр. Павлович, Гр. Пърличев и проч. пренасят сред българското общество разбиранията за новото светско образование, модерната педагогическа мисъл, идеите за реформиране на обществото и църковните институции, за създаване на модерна култура на базата на народния език. В естествения за българските възрожденски книжовници контекст гръцкият език освен като проводник на новите за времето си идеи играе ролята на огледало, в което гръцката езикова ситуация служи за пример при решаването на кардинални за развитието на българския книжовен език въпроси. Гръцкото огледало оказва известно влияние в теоретичните спорове около решаването на въпроса за мястото на традицията при изграждането на българския книжовен език. Възрожденските новатори и архаизатори използват аналозите с гръцката книжовноезикова ситуация като доказателство и към едната, и към другата теза. Резултатът, следствие от собственоезиковите развойни тенденции и изискванията на родната социокултурна и езикова ситуация, е създаването на книжовен език на говорна основа с участието на традиционни книжовни елементи, служещи както за интелектуализацията на книжовен език, така и в издигането на статуса на езика до равноценен на останалите европейски езици с дълголетна история.

3.3. ЕВРОПЕЙСКИЯТ ХОРИЗОНТ

Проникването на идеите на Просвещението се засилва през първите десетилетия на XIX в., колгато бъдещите интелектуалци и строители на българския книжовен език като П. Берон, Ив. Селимински, Ал. Екзарх, Г. Кръстевич, Л. Йовчев (бъдещия Екзарх Йосиф) и др. получават образованието си във водещи европейски културни центрове. Осъществената по този начин връзка на българската възрожденска култура с европейския духовен свят предоставя възможността за разширяване на традиционния

балкански хоризонт, откривайки прекия път за навлизане на новото, пречупено не през обиколните пътища на чуждата призма, а през собствения опит. Просветеният на Запад възрожденски елит приема високите европейски образци като път за своето бъдеще и поставя началото на един необратим процес на приобщаване към европейските културни и образователни модели (Иванова 2012: 182–184).

Европейското влияние в полето на идеите може да се открие във всяка една сфера на обществения живот. Българският XIX в. възторжено приема и жадно попива просветенските, рационалистическите, хуманистичните и революционните идеи, които се втъкават в основите на Възраждането (Вачкова 2008: 196). Въпросът с рецепцията и прилагането на тези идеи е далеч по-комплексен. За възрожденския елит и възрожденското общество трудността се изразява в установяването на баланс или съгласуване на чужди, но приемливи концепции със собствени и мотивирани от конкретната българска езикова и социокултурна ситуация идеи и възгледи.

Въпреки своя отражателен характер, или именно благодарение на своя отражателен характер, на българска почва европейските идеи придобиват свое лице, своя версия, която само привидно прилича на своя първоизточник. Европейските модели се превеждат на адекватния за българската модерност език, пречупват се не само през българската призма, но и през личния поглед, възжеления и разбираня на всеки един от възрожденските будители. В този аспект рецепцията на Европа се оказва не просто двуполусното приемане/неприемане, а взаимодействие на допълващи се, противопоставящи се, конкуриращи се версии.

3.4. СЛАВЯНСКИ РАКУРСИ

Славянският ракурс присъства неизменно в идентификационната, културната и езиковата визия на Българското възраждане. За разлика от другите места, до които трябва да пропътува, за да ги открие, славянската орбита се оказва по-скоро обръщане към себе си и самовглеждане, преоткриване и осъзнаване на принадлежност. Славянският пример и славянското чувство играят важна роля в реализирането на българската национална програма, подпомагайки приобщаването на възрожденското ни общество към европейските обществени, културни и образователни модели.

Научните достижения и идейните търсения на Просвещението и на Романтизма достигат до нас и се интерпретират и приспособяват, пречупени и през славянската гледна точка. Завършили своето образование в славянски университети, българските възрожденски деятели възприемат европейските модели и ги усвояват опосредствено, вече адаптирани на славянска почва. Съпоставянето и съизмерването с напредналите славянски народи стои в основата на същите процеси на обновяване и стремеж към развитие както и равняването с просветена Европа.

Един от ферментите на този процес е нарасналият през втората четвърт на XIX в. интерес на славистите към старобългарския и новобългарския език. Академичните идеи на славянския романтизъм, свързани със сравнително-историческия метод на реконструкция на езиковите факти от миналото, както и „откриването“ на старобългарския език (за научната славистична общност и за самите българи) дават нови насоки при конструирането на националноезиковата програма на Възраждането. Във филологическите разбираня от този период се съдържа идеята за търсенето на езиковите корени, за съзнаването на историята и приемствеността на българския език през времето.

4. ГЛАВА ТРЕТА. ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ПРЕДСТАВИ И КОНЦЕПЦИИ ЗА КНИЖОВЕН ЕЗИК В ПРЕДГОВОРИТЕ ОТ 20-ТЕ – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

4.1. ВЪЗГЛЕДИ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА КНИЖОВЕН ЕЗИК ОТ КРАЯ НА XVIII ДО ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК

Книжвоноезиковата ситуация в началото на XIX в. се характеризира с функционирането на различни по тип писмени системи, които отразяват присъствието на черковнославянската традиция, все още живите дамаскинарски прояви, в чийто език се пазят принципите на етимологичния правопис, и които наследяват старобългарската книжовна лексика, а така също и засилващата се новобългарската тенденция в езика на книжнината (в съчиненията на Софроний Врачански, Й. Кърчовски, К. Пейчинович и др.). В този смисъл реципрочността между архаизаторското и новаторското начало като основна характеристика на езика на писателите от разглеждания период в същността си е следствие от наследения пример, но от друга страна, полага и една от основните насоки на развитие на книжовния език. Създаден от първите будители, „простият“ език не се противопоставя на черковнославянския в образцовия му богослужебен вариант, а е осъзнат като негова по-нисша и по-разбираема форма, на която е определена ролята да бъде посредник между автора и малко подготвени, недостатъчно „книжен“ възприемател (Иванова 2012: 90).

В представите от периода на първо място е заложена концепцията за достъпност на книжовния език, за „простия“ език като основен инструмент на знанието и просветата. Според българските книжовници от това време именно достъпността е гаранция за бъдещо развитие и духовно добруване. Такива са възгледите на Софроний, който в предисловието на своя Неделник (1806), казва: *Того ради аз потрудох ся и преписах сию священную книгу ... от славенскаго и греческаго пространнаго языка на болгарский краткий и простий язык*. Същото разбиране следва и К. Пейчинович. В обстоятелствения титул към „Книга сия зовома Огледало“ (1816) той обявява, че пише на *препростейшим и не книжним языком Болгарским долния Миссии*. Този мотив присъства и в схващанията на Й. Кърчовски. Характерна черта на филологическата концепция от разглеждания период е разбирането, че окачественият като „прост“ език, на който са написани книгите, се дефинира и схваща като общобългарски. Това е *язык Болгарский* (Кърчовски), на който *вси простий болгарский народ да разумеют сказуемая* (Софроний). Като слабо нормирана и некодифицирана разновидност на книжовния език, в него са отразени общобългарски особености, но прозират и родните диалектни черти на книжовниците (Иванова 2012: 90).

Филологическите търсения от края на XVIII в. и началото на XIX в. се оказват продуктивни за по-нататъшното книжвоноезиково строителство. Почините от това време за употребата на говоримия език за книжовни цели, опитите за създаване на книжовен език върху по-широка говорна основа, както и идеята за необходимостта от използване на книжовната традиция поставят началата на някои от базисните насоки за по-нататъшното строителство на книжовния език

4.2. ЕЗИКОВИТЕ ВЪПРОСИ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ПРЕДГОВОР

4.2.1. ЕЗИК И НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

Проблемът за националното самоопределение и легитимация и механизмите за тяхното конструиране през Възраждането, погледнат през призмата на историята на българската филологическа мисъл, получава своето цялостно осмисляне и реализиране в концепцията за езика като основен идентификационен маркер. В българските разбирания и теории от възрожденското време родният език отваря и рамкира общата

видима част на събитията и явленията, на пространството – географско и духовно – в което може да се вмести колективното самосъзнание.

4.2.1.1. БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК – ОСНОВЕН НАЦИОНАЛНОИДЕНТИФИКАЦИОНЕН БЕЛЕГ

Езикът задължително съществува в координатната система на възрожденските идеи като свой, но именно възрожденският елит издига идеята за езика като средоточие на народностното съзнание, най-важен изразител на духовността и в този смисъл – като основен националноидентификационен фактор (Иванова 2012: 185). Наред с *нашата вяра* и *нашия народ* българският език закономерно се появява като *наш* в предисловните текстове от целия разглеждан период.

На страниците на възрожденския предговор съзнанието за общност в езика кристализира идеята за наличие на единство и свързаност между членовете на обществото. Във „въобразяването на нацията” (Андерсън 2006) именно езикът създава онази невидима мрежа, която обхваща, въвлича и обединява всички, носещи името и разпознаващи себе си като българи. Придържайки се към националистичната „митология” на Възраждането, авторите на предисловия от 20-те – 70-те години на години на XIX в. виждат в него онзи жив извор, от който българите черпят сили, за да устояват на времето и да продължават да съществуват като народ.

4.2.1.2. НИЕ, СЛАВЯНОБЪЛГАРИТЕ

В търсене на себе си, на първо място **българинът се легитимира като част от славянския свят**. *Нашият език е българският*, заявява Ал. Живков през 1855 г., *както и славянският, но под друго право*. **Славянобългарският език и ние, славянобългарите** са конструкции, особено характерни за менталните стереотипи на десетилетията докъм 40-те години на XIX в. В предисловията на не един български автор, като започнем от Ан. Кипиловски (1825), преминем през Неофит Рилски (1835), К. Фотинов (1843) или Хр. Павлович (1845), лингвистичните визии, поставени под една или друга форма в тази парадигма, варират от простата идентификация с останалия славянски свят до модели за конструиране на книжовния език с активното участие на черковнославянския език. Славянската призма е един от медиаторните канали, през които промените преминават и се превеждат или адаптират на адекватния за българската модерност език

Стойността на *нашия и своя* език се определя и от дефинициите *славянобългарски/славено-болгарски*, които книжовниците от първата половина на XIX в. прибавят към легитимациите на родния език. Като маркер на национално самоопределение погледът към миналото, към традицията и „култът към езиковата старина” (Андрейчин 1977: 53) са едни от основните тенденции при формирането на националните идентичности от Новото време. В същото време зад понятието *славянобългарски* език авторите от този период виждат българската разновидност на черковнославянския език, с чийто модел равняват идеите си за обработен език с богата речникова система, онзи книжовен език, който, както казва Кипиловски в своя предговор от 1825 г., *треба да се различествува от глаголемият*. В такъв аспект именно *славено-болгарски* е определението, което наред с принадлежността към голямото славянско семейство най-ясно дефинира идеята от този период за нуждата от книжовен език на народна основа с участието на традиционни книжовни елементи – идея, която се подкрепя и от архаизаторите, и от новаторите на книжовния български език, основната разлика в концепциите между които се оказва не толерирането/нетолерирането на традиционни елементи като градиво на книжовния език, а различната степен, в която допускат намесата им.

Проблемът за ролята на черковнославянския език е проблем от ранната история на новобългарския книжовен език и в още един аспект. Благодарение на своята книгопечатна техника и строга нормализираност той нивелира влиянието на другите старинни редакции, възхождащи към старобългарската традиция (Андрейчин 1977: 20). През 30-те години на XIX век, когато на дневен ред са дискусиите около пътищата, по които трябва да поеме създаващият се книжовен език, ролята на черковнославянския подлежи на теоретично осмисляне. На страниците на предговорите на първите граматики и истории Ан. Кипиловски, Неофит Рилски или М. Кифалов го квалифицират като *пребогатата майка на нашият език; славенскио език, който е искрена матер на нашият българският; църковно-славянский, то ест старобългарский*. За авторите от това поколение, голяма част от които с духовен сан или църковно образование, това е езикът извор, с помощта на който българският език да се култивира и обогати. Черковнославянският е арбитърът и образецът за книжовност, от който устройващият се книжовен език трябва да черпи пример.

Наред с водещото място, което му отреждат като едно от значимите градива, необходими за създаването на общ и престижен книжовен език, комуникативната неадекватност и непълноценност на черковнославянския език не остава скрита от погледа на авторите на предисловия. Както отбелязва П. Берон в предговора на „Рибния буквар”, това е езикът на *псалтирите и часословите, от които децата не разбират нищо*. Отмирането на преклонението пред черковнославянския, който до скоро се е смятал за изконния традиционен писмен език, е свързано също и с едно важно за българското самочувствие и самоосъзнаване събитие – „откриването” на старобългарския език.

Научните достижения на славянския романтизъм отварят нови хоризонти и академични аргументи за дописването на възрожденската националноезикова програма, предоставяйки пространството, в което понятието за произход и принадлежност да намира своето заслужено място. В това новооткрито пространство старобългарският език се превръща в една от най-ценните придобивки, отреждаща високото място на българите като част от цивилизования свят. По този повод в предговора на своята „Писменица на славянския език” от 1847 г. Ив. Момчилов заявява: *Този език е едничко и най-драгоценно наше съкровище*.

След средата на XIX в. езикословите въвличат в дискусията за пътищата и начините за създаване и развитие на книжовния език и правопис и въпросът за старобългарския език като изконен предшественик на съвременния български език. В някои от лингвистичните концепции от това време се надигат гласове именно той да е коректив и пример при изработването на правилата и нормите на съвременния книжовен език. Зад това разбиране стоят книжовници като Г. Бусилин, С. Радулов, П. Оджаков. На страниците на възрожденския предговор равняването с братските славяни наред с равняването с просветените народи е един от основните доводи в многобройните апели за напредък. За В. Априлов именно славянската перспектива на развитие е многообещаващата и подходящата за българите: *Другите Славяни*, както ги нарича Раковски в предговора на „Ключ към Българския език” от 1858 г., и техните постижения са пример, който трябва да се следва по пътя към духовно обновление.

4.2.1.3. БЪЛГАРСКИЯТ ОКСИДЕНТАЛИЗЪМ

От друга страна, **българинът обръща очи към Европа**, към цивилизования за него друг свят. В менталния хоризонт на българския XIX век Европа на *просветените народи и просвещената, люботрудната и прехвалената Европа* (както я нарича К.

Фотинов в предговора си от 1842 г.) се репрезентира като „сноп“ от представи, разбирания, знания, асоциации, преживявания, т.е. като концепт, около който се изграждат както идентификационните версии, така и част от визиите за бъдещо развитие. Отварянето на хоризонта към *другите земи* (Т. Икономов, 1866 г.) става постепенно и плавно, а първото изминато разстояние не излиза от рамките на Османската империя. Напредничавият и напредналият в политическо, икономическо и социално отношение в очите на българина от началото на XIX век се оказва не кой да е, а именно най-близкият, съседът грък. Гръцката „следа“ в идентификационната карта на Възраждането не е еднозначна и еднопосочна. Нейната траектория преминава през гръцките училища и елинската образованост, през влиянието на гръцкия език – от една страна, езика на църквата, а от друга – езика на новото, на който преведените европейски просвещенски идеи се адаптират (и така новоприспособени, преминавали през гръцкия филтър, се вграждат в менталния кръгзор на българската интелигенция и търговска прослойка, получила образованието си там), и завършва като осъзната заплаха за духовно асимилиране (Вачкова 2008: 226–228; Николова 2004: 66–153 и пр.).

Интерпретацията на гръцкото влияние и на мястото на гръцкия език в културната комуникация от самите участници и наблюдатели на процеса е положена в обхвата на разбирането за гръцкия като проводник на новата просвещенска философия и идеология, като елитния инструмент и елитния език на светското знание и светската просвета. В предисловията на първото поколение български книжовници от новото време, израснали и изградени в гръцката образованост, този факт е несъмнената истина. Такъв е случаят с Неофит Рилски. В предговора на книгата „Краткое и ясное изложение на греческия език“ от 1835 г., той говори за ползата от изучаването му, *понеже всякий знае без доказателства защо колкото човеци се намеруват мало нешто просвящени в нашето любезно отечество, сичките те от гречески са се просветили и напоили с потребни понятия*. На същата позиция стои и Райно Попович. В предговора към Христоитията (1837) той посочва Гърция като носителка на новите просвещенски идеи и като наследница на богата история и култура за пример в духовното и политическото пробуждане на българите.

Аналогиите с гръцката езикова ситуация оказват въздействие върху решаването на зародилия се в началото на втората четвърт на XIX в. теоретичен диспут по проблема за мястото на традицията при изграждането на българския книжовен език. За българските възрожденски книжовници от периода познаването на дебатите по въпроса за езика в Гърция е придружено от убеждението, че има същинско сходство между корелациите ‘класически гръцки – новогръцки’ и ‘черковнославянски – новобългарски’ (Дел’ Агата 1999: 61). С това са съгласни, макар и стоейки на противоположни позиции в своите предговори, В. Априлов, Неофит Рилски, Р. Попович, Г. Кръстевич, К. Фотинов, поддържа го и Ю. Венелин. В своето „Мнение за новобългарското образование“ (1836) В. Априлов е сигурен, че *славянският език – майката, ще бъде за младите люде това, което елинският език е за гърците*.

Независимо от силното влияние на гръцката просвета и култура в първите десетилетия на XIX в., в българското възрожденско общество се създават и антиелинистични настроения. Друг аспект от процеса на negliжирането и противопоставянето на гръцкия език се корени в асимилаторската политика на самата Гърция, проводници на която са гръцкото образование и гръцката църква.

На страниците на възрожденския предговор от първата и втората четвърт на XIX в. недоволството от тази политика е отразена в емоционални апели, в които гръцкият език се третира като заплаха за българската самоличност, а гърчещите се българи като родоотстъпници. Хр. Павлович, говорейки за утилитарната стойност на изучаването на гръцкия език в предисловието на своя „Писменик“ от 1835 г., не се стърпява да

предупреди за негативните страни, които това знание може да носи след себе си: *Който успее же в тоя толку потребен язык и научи го совершенно, молим му се со слези да не унищожава своя род болгарский, именуваюкесея, каквото многу безумни правят, грек.* В последните предосвободенски десетилетия, когато борбата за независима българска църква е в своята финална фаза, когато националното самосъзнание търси пътища за политическо освобождение и създаване на независима българска държава, гръцкият език окончателно загубва своите позиции на българска почва. В предговора на своята „Грамматика гръко-българска” (1860) Ф. Велиев обявява края на „века” на гръцкото влияние в сферата на образованието, науката и религията, като критично прави преглед на целия изминал период, завършвайки с думите: *В тая епоха гръцкият язык намери за пръв съперник българският язык и тъй хвана да изгубва важността си и да ся сабаря сам от себе си.*

Извеждането на преден план на националната идея очертава ясно понятието за НИЕ и за ДРУГИТЕ. В това „отделяне-сравнение” с другите народи Балканите се оказват тесни, неудовлетворителни и закъсняващи, затова възрожденското желание за напредък се пренасочва към нов културен ориентир – Европа. Европа на навлизащото ново става цивилизационната антитеза както за славянската, така и за балкано-гръцката легитимация. Непоследователният ход на подобни видоизменения в същността си представлява опит за оттласкване от старото, за смяна на съществуващото положение, определяно най-често като *невежество*, за събуждане от *сон дълбокий*. Начинът, по който българинът въвежда своето ново, е същата болезнена трансформация, в чиято динамика той съзнава „липсите” – културните, духовните, социалните и политическите, а пътят, по който достига до това откритие, е чрез оприличаването и съпоставянето на езика си с *европейските язици* и на себе си с *просвященните нации* (Кипиловски, 1825). *Защо да не тръгнем и ние по дирята на просвященните народи?* – си задава риторичния въпрос Ил. Блъсков през 1865 г.

В хронологията на това догонване сравнението, аналогията и разграничаването от Европа се превръщат в аргумент, в доказателство за всяка една теза. Думите на Р. Попович от 1837 г. *каквото гледами и самите европеи* са често използваният довод, който дефинира характерните особености на това явление. Примерът на Другите, на напредналите и учените европейци вече не е само зов за народно образование и просвета, той започва да се оформя като еталон за национално съзнание и грижа за родното. В последните години на предосвободенското време фокусът върху собственобългарското, макар и изведен от сравнението с Европа, свидетелства за определена завършеност и пълнота на процеса на национална идентификация. В понятийния апарат на интелектуалеца от онова десетилетие, добил известно самочувствие и гордост от знанието за значимостта на българите и българския език в европейската история, родната култура и фолклорно наследство са достигнали по мнението П. Оджаков от 1871 г. статуса на *цивилизация*.

Едновременно с процеса на единение с културната и учена Европа се поставя и началото на процеса на разграничаване и от нея. Началото на този процес е положено още през 20-те години на XIX в. Дори и в този ранен етап от книжовноезиковата ни история българските книжовници се отнасят недоверчиво и резервирано към точното преписване на чуждия опит. Ето защо, говорейки за нуждата от граматика и речник на книжовния език, Кипиловски съветва в предговора си от 1825 г. да се *предпази нашата Грамматика, от ония канони, от които да избягнат вече ниможат доволни просвященни Нации*.

Мотивът за българина, който не може да проумее и да вникне в Европа, в нейните духовни постижения и ценности, е поредното възпроизвеждане на другостта. Именно с „младостта” на нацията и с твърде крехкото национално самосъзнание се

интерпретира и концепцията за „криворазбраната цивилизация”. *Подобен на маловръстно дете*, казва Д. Войников през 1871 г. в предговора на прословутата си комедия. Идеята за израждането на европейските образци, модели и моди на българска почва е вариация на темата за заимстването и изоставянето във времето, за модернизацията, присадена (а не иманентно присъща) и като следствие от това незряла, прибързана и неподходяща за родния контекст, за чуждостта като страх от новото – страх от загубата на идентичността.

Към спектъра от отрицателни настроения към Европа обществениците от втората половина на XIX в. прибавят и още един ракурс, свързан с нейната незаинтересованост към българските проблеми и българските страдания. В изказа на писатели със силно изострено патриотично чувство като Г. С. Раковски европейската политическа възпитаност и дипломатичност са деградирани до нивата на лицемерие и безсрамие. С присъщата си емоционалност в предисловието към своята книга „Българските хайдутини” от 1867 г. той „более” относно факта, че *Европейская всеобщая повестность твърде мимоходом и в обит само поглед е записала оная страшна повременист, която потърси и погрози цала Европа, т. е. първое явление на турците в тия предели и техните ужасни упустошения коих тии свирепи диви азиатски пълчишта нанесоха от дето поминаха.*

Наред с това в предговорите е засвидетелствана и тезата, че по-образованите европейски държави не са много по-различни от нас и че тяхното днешно благоденствие и просперитет са резултат на дълъг път на усъвършенстване и развитие. Свидетелство са думите на Ст. Колюв например, който в предговора на своето помагало от 1855 г. твърди, че другите народи *и те биле са испървен в една такава дълбока глупост и простота – както сме и ми днес.*

Такъв нюанс във възрожденската визия за Европа отваря място на разбирането за паралелност на процесите – родните и чуждите – макар и положени в различно време, за равнопоставеност поради еднаквите обстоятелства в изходната позиция на явленията. Оказва се, че идентификационното „уравнение” може да има решение на равенство с останалите европейски народи, а зад сравнението да се крие тъждественост. За българските общественици, книжовни деятели и будители изравняването и наваксването на другите не е само въпрос на време, упоритост и обща работа в името на бъдещото благоденствие. То е състояние на убеденост, породено от вярата в самосъхранителните и градивните творчески способности на формиращата се нация. Воден от това чувство, К. Фотинов в предговора на обявлението за издаването на списание „Любословие” от 1842 г. уверено и с поглед в бъдещето заявява: *болгарският народ, каквото е естествено трудолюбив, неленив, тереплим и усердний в доброделието, ако да се спомоществува с потребно учение в малко време може да стане подобен с мнози Европейски народи.*

4.2.2. ЕЗИК, ОБРАЗОВАНИЕ И ДУХОВЕН НАПРЕДЪК

4.2.2.1. ИЗДАВАНЕТО НА КНИГИ НА РОДЕН ЕЗИК

Концепцията за книжовния език като признак на духовен напредък, възплътен в печатания език, благодарение на който да се разпространят новите просвещенски идеи и който да даде ясен израз на концепцията за единност на създаващата се нация, се осъществява чрез **почина за издаването на книги на роден език**. Именно предговорът на печатната книга вербализира идеята за ролята на езика като видимото и леснопознаваемото оръдие за идентифициране и отграничаването на своето. В същото време книгата се осъзнава като онова унифицирано поле на комуникация, в което езикът придобива нова устойчивост – запазвайки своята непроменима форма, тя

предоставя възможност за безкрайно виртуално възпроизвеждане на езика, за репродуциране на модела на езика (Андерсън 2006: 44). С тази си способност на печатната книга се гледа като на едно от най-важните средства в процеса на унификация на книжовния език.

През Възраждането публикуването на всяка книга е преди всичко патриотична проява с определено място в културния прогрес на българите, който е една от важните стратегически задачи на нацията през XIX в. Тази тенденция набира скорост през 20-те години чрез книгоиздателската програма на създаденото през 1824 г. в Брашов Филологическо дружество. Книжовниците от второто десетилетие се впускат в това начинание, съзнавайки ясно, че създаването и печатането на книги освен като признак на *крайно любородие*, както казва Ан. Кипиловски в предговора си от 1825 г., е според П. Сапунов и задължение за онези, които искат да помогнат, *колкото възможно бъде на рода нашего*, а П. Берон допълва: за да излезе от *това окаяно състояние*.

През втората четвърт на XIX век – времето, дало начало на светското образование, на българския периодичен печат – книгата се превръща в полезния учебник, който въвежда човека в материалния и духовния свят, дава познания на достъпен език за природата, историята, географията. Водени от просвещенското разбиране за знанието като добродетел, писателите от този период подемат призива на 20-те години за необходимостта от *щамбосването* на книги и на свой ред го отразяват в своите предисловия. Обръщайки се към своите *любезни читатели* в предговора на „Христоитията“ от 1837 г., Р. Попович изгражда цял трактат за връзката между учението и нравствеността, в който водещите роли са отредени на учителя и на книгата.

За книжовниците от третата четвърт на XIX в. апелът за ползата от печатането на книги не е изгубил давност. В последните години преди Освобождението, когато ресурсите на нацията изцяло са концентрирани върху борбата за политическо и църковно освобождение, общественици като Й. Груев и Хр. Г. Данов в своите предговори наблягат на факта, че книгата трябва да бъде средството за възпитание на българина като добър и отговорен гражданин, който има задължения към себе си и обществото. Или с думите на Й. Груев от 1874 г.: книгите насочват *що трябва да правиш и как да живееш, та да бъдеш достоен и честен човек, добър гражданин, полезен общинар и благоразумен домакин*. В този аспект дори и почините за издаване на книги са „впрегнати“ в политически и социално ориентираната платформа за превръщането на българското общество в една истински модерна и адекватна на времето си структура.

4.2.2.1.1. ЧЕТЕНЕ, ЧИТАТЕЛСКА АУДИТОРИЯ, ЧИТАТЕЛСКИ ВКУС

Четенето като образование и самообразование е един от принципните въпроси в предговорите, които се засягат във връзка с проблема за просвещението на роден език. Втората четвърт на XIX в. донася ново раздвижване и нова организация на съотношението между печатното издание и неговия възприемател. Със зараждането на българското светско училище и българския периодичен печат читателската аудитория разширява своите граници, както възрастови, така и количествени, а четенето, от своя страна, от привилегия на малобройна група „просветени“ започва все повече да се превръща в достъпно умение, до което всеки желаещ може да се досегне.

Всъщност с нарастването на броя на грамотните българи се наблюдава и зараждането на един друг процес, в който четенето вече не е само част от образователния процес, само средство за просвещение, а е активност, която е достигнала нов стадий на развитие, свързан с един, тъй да се нарече, „предприемачески подход“ към издаването на книги. Наред с класическото възрожденско твърдение, че *от четението са придобива познание, образованност, и сичкия живот бива по-добър и*

по-честлив, набира популярност и разбирания, подобни на възгласа на Хр. Василев от 1853 г.: Прочее прочитай тая малка книжица, защо от нея ще избереш благодарни и сладостни увеселения като много добра и радостна. Утилитарната стойност на книгата като инструмент за образование се допълва от представата и новото предназначение на книгата като предмет за забавление, благодарение на който четенето доставя радост, отваря хоризонти и изгражда вкус към писаното слово.

4.2.2.2. РОДНИЯТ ЕЗИК КАТО ОСНОВНО СРЕДСТВО ЗА ОБРАЗОВАНИЕ И ПРОСВЕТА

Българският XIX в. напълно в духа на просвещенската идеология, свързана с борба срещу невежеството и суеверията, със стремежа към изграждане на нова светска наука, изкуство и култура, към преустройство на образованието, концептуализира водещата роля на човека във формирането на новите рационални принципи за света (Данова 1994: 18). През призмата на развитието на възрожденската лингвистична мисъл това просвещенското стремление се обвързва с представата за водещата роля на **родния език като основно средство за образование**. Призивът на П. Пиперов от предговора към „Приключения Телемаха” (1845 г.) *Требуют, братие, книги, требуют учителя* се явява квинтесенция на явлението, защото, както твърди Хр. Павлович, *сичката слава бива от учението, а учението тамо цвоти, гдето се предава на свой язык*.

Българското светско образование не само толерира родния език, то създава механизъм за нов вид комуникация, в която родният език излиза извън очертанията на битовата сфера на ежедневието и се превръща в инструмент за постигане на по-висок статус на цяло едно общество. Обозначена по този начин, промяната в статуквото маркира понятието за престижност на книжовния език, предоставяйки на формиращата се нация надеждно средство за стремеж и домогване до ново социално пространство. Модерното българско училище отваря пътя на институционализирането на националния език, придържайки се към максими, съдържащи се в изказвания като това от предговора на Р. Попович от 1837 г.: *никое дело не бива без учението, нето божествено, нето човеческо, нето церковно, нето гражданско*, или на Войников от 1874 г.: *секи народ започва да са учи на своя собствен език*. Въвеждането на родния език в образователната система въплъщава усилията на българите сами да създават и да поддържат вътрешните устои на формиращата се социална структура с нейните институции. В същото време това е поредната стъпка в опитите им за отграничаване от видимото изоставяне на господстващия етнос и приобщаване към цивилизованите общества.

Възпитанието на новия светски човек води след себе си разбирането за промяната на нуждите и изискванията му към методите на преподаване и обхвата на учебното съдържание в съответствие с промяната на новата социокултурна ситуация. Ето защо основен принцип, развит в процеса на преустройство на българското училище, е свързан с концепцията за **образование на разбираем и достъпен език, съобразен с развитието и умственото ниво на учащия се**. *За да има добър напредък в просвещението, за да може крак по-напред да ся развие разумът на младите*, казва А. Цанов в предговора на своята „четеница” (1872), *трябва преподаваемите предмети да са систематични, рядовни и постъпенно сходни с възрастта на ума: да ся не дава на младежя онова, което неговий слаб ум не може да обема*. За авторите на учебници от втората и третата четвърт на XIX в. комуникативната непригодност и неадекватност на стария тип образование е проблем, който намира своето решение в трайното настаняване на съвременния език в образователната система и организирането на светско училище по нов образец.

4.2.2.3. ВЪЗРОЖДЕНСКИЯТ УЧИТЕЛ КАТО ПРОСВЕТИТЕЛ И БУДИТЕЛ

В процеса на превръщане на новото светско училище в модерна институция, чрез която формиращият се книжовен език придобива нов статут като език на образованието, а оттам и нова стабилност като общия институционализиран език на нацията, се очертава образът на българския учител. „Даскалът” е основната фигура, която свързва книжовноезиковата и образователната програма на Българското възрождане. Вярата в способностите му и в духовния му потенциал му отреждат водеща роля в скалата на значимите личности за българското просветно и национално пробуждане. *Никой не може така добре да исправе езикът, освен поместните учители* – убедено твърди В. Априлов в своите „Мисли за сегашното българско учение” (1847), защото, допълва Иван Чичи през 1858 г., *учителското звание е священо, неговите длъжности изискват онова, което се изисква от първите священнейши закони на вярата и човеколюбието*. В съзнанието на българското общество от XIX в. учителят е интелектуалецът, знаещият, който борави с езика и който спомага за утвърждаването на книжовната норма.

Организацията на българското възрожденско образование се поддържа по принципа на самоиздръжката при липса на централизирана грижа от страна на държавата и формира „мрежа вместо пирамида” (Лилова 2003: 91–99). В тази „мрежа” от училища мобилността на учителското съсловие е предпоставка за популяризиране и утвърждаване на модерните идеи и знания, както и за уеднаквяване на самата езикова практика чрез многократното използване на писмения език на учебните помагала и книгите и чрез авторитетния образ на неговия създател и интерпретатор – българския учител.

4.2.2.4. БЪЛГАРСКОТО ПРОСВЕТНО ДВИЖЕНИЕ И ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА

За цялостното отчитане на процесите, довели до оформянето на новия светоглед и новото самовъзприятие на българина от XIX в., не бива да се отминава и османският контекст. Както е известно, под влияние на самата Европа, османската държава търси своето спасение в копирането на европейските модели. За българския елит османската незаинтересованост в областта на самоуправлението на общностите, което в същността си е ненамеса и липса на държавен контрол върху образованието, богослужението и езиковата унификация на подчинените народи, на практика се осъзнава като благоприятна и ефикасна политика, която улеснява напредъка, или с думите на И. Блъсков от предговора на „Изгубена Станка” – съдейства за *подновяването на народното ни йераршество*. Възползвайки се от пасивността на Османската империя по отношение на тези жизненоважни за съществуването и осъществяването на българската нация аспекти, българите, живеещи в ситуация на подчиненост и политическа несвобода, успяват да извлекат допустимите ползи от предоставените от самата държава възможности и да създадат собствена версия на промените, от които да се облагодетелства цялото българско общество.

4.2.3. НАЦИОНАЛНОЕЗИКОВАТА ПРОГРАМА НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ПРЕДГОВОР

Един от принципните въпроси, отразен в предговорите, е въпросът за **национальноезиковата програма на Възраждането**. Като вид идеен конструкт, замисъл за предварително определени взаимосвързани дейности, които в най-обобщен вид предвиждат постигането на поставените цели (а именно създаването на общ кодифициран национален книжовен език), в нея са заложили концепциите и стратегията за бъдещето му устройство и функциониране. При липса на останалите компоненти на държавността (териториални, обществено-икономически, политически) книжовният език през Възраждането се натоварва с редица функции, излизащи извън рамките на чисто езиковите. Езикът има консолидираща роля, затова в националната програма на Българското възраждане той заема централно място и се концептуализира като основен компонент на националната идентичност. В разбиранията на любослова от XIX в. книжовният български език е общественият орган на родното, един вид духовната и културната институция, която стои в основата на създаващата се представа за българска държавност (Иванова 2012: 186).

4.2.3.1. ВЪПРОСЪТ ЗА ХАРАКТЕРА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК И ЗА НАЧИНИТЕ НА НЕГОВОТО ФОРМИРАНЕ

Напълно в контекста на една от водещите просветенски идеи за въвеждането на говоримите езици в образователната система и за нуждата от създаването на нови книжовни езици, които да се осъзнават като най-здравата и естествена спойка между членовете на формиращата се нация, и българските просветители от XIX в. оформят схващанията си за езика и откриват за дискусия езиковия въпрос. 30-те години, десетилетието, в което въпросът за характера и основата на българския книжовен език, както и за пътя на бъдещото му развитие и конструиране се поставят на сериозно теоретическо разглеждане, национальноезиковата доктрина се формира в ситуация на алтернативност – но не междуезикова: алтернативата се свежда по-скоро до избора на по-архаичен или съвременен езиков тип (Иванова 2002: 244). Както е известно, в основата на процеса на търсене на комуникативната адекватност на създаващия се книжовен език се осъществява идеята за изработването на книжовен език на базата на говоримата реч с умереното участие на традиционни елементи. Самите участници в процеса осъзнават неговата двойка същност и трудността в избора при съществуването на тези две в известен смисъл противоречиви възможни решения. Авторите на възрожденски предговори приканват своите съвременници към съпричастност с поставените езикови въпроси, търсят ответната реакция у своите читатели, бъдещи критици и учени. В техните разбирания именно посредством обсъждането и публичния дебат ще се постигне идеята за единен и общ книжовен език, чиито правила са се наложили чрез практиката и общото съгласие.

4.2.3.1.1. МЯСТОТО НА ТРАДИЦИЯТА

На страниците на предговорите намират място идеите и споровете на книжовниците за пътищата и методите, по които да се съгради новия книжовен език, становищата им по отношение на един от най-принципните въпроси при изграждането му, а именно **въпросът за мястото на традицията**. Започнал като спор за пътя на конструиране и формиране на книжовния език, засягащ проблема за съотношението между черковнославянското (възприемано до 30-те години на XIX в. като старобългарския класически език) и новобългарското градиво в неговата основа, този проблем, под една или друга форма, продължава да вълнува филологическите умове до Освобождението. Ако за 20-те години *славянобългарският* се възприема като свой,

идентичен на общоговоримия език, за 30-те години е актуална идеята на Адамандиос Кораис за „разхубавяване” на модерните форми с помощта на класически (Дел’ Агата 1999: 61). Във възгледите на Неофит Рилски, Р. Попович, К. Фотинов, Ем. Васкидович, А. Кипиловски черковнославянският език е изворът, *пребогатата майка на нашият език*, от която да се черпят книжовни модели, лексика, за да обогати и интелектуализира книжовния език.

С новите достижения в славистиката от 30-те – 40-те години на XIX в. и навлизането на романтичката философия и сравнително-историческия метод българската древност придобива нови измерения. В очите на възрожденците от втората четвърт на XIX в. именно старобългарският език се превръща във вдъхновение, повод за гордост и самочувствие, достатъчен довод при изглаждане нормативността на книжовния език. Върху тази страна от разбирането за старината се спира Иларион Макариополски в послеслова на „Православное учение” (1844). Разказвайки за своето собствено откриване и осъзнаване на потенциала на стария ни език, той споделя: *разбуди ми любопитството да обарна внимание и кам тая древност: като разгледах язикат и правописанието ѝ, тутакси ми лъсна на очите природен български слог и особено българско правописание, познах сочинителят ѝ, чи бил природен българин, познах го по гласат, защото пиши, както говори.*

За българските възрожденски книжовници традицията, изконно българското, дори и на нивото на графиката, се осъзнава като средство, което може да удържи единството в диалектното многогласие, средство за изграждане на единен език и единна нация. Това разбиране споделят на страниците на своите предговори редица книжовници от 40-те години като Г. Бусилин, С. Радулов, Хр. К. Сичан-Николов. Със своите богати изразни възможности старият ни език придобива значение на роден, чисто български пример за обработен, стабилен и кодифициран език, в чиято неувяхваща слава и международна значимост се моделира една от възрожденските идентификационни версии.

4.2.3.1.2. КНИЖОВЕН ЕЗИК НА ГОВОРНА ОСНОВА

В предисловията се засяга и **въпросът за начините на формиране на книжовен език на говорна основа**, както и широката обществена дискусия за избора на конкретни особености при формирането на нормативната система на езика. Тази идея е заложена във визиите за бъдещото устройство на книжовния език на будителите още от 20-те години на XIX в. Според писателите и преводачите от периода на началното кодифициране *писменият* език трябва да е базиран на съвременна говорна основа, т.е. да е *природен и прост* и по думите на П. Берон от послеслова на „Рибния буквар” – *както го хортувами с природното произношение*. При наличието на такова значително езиково разнообразие закономерно възниква въпросът за говорното единство на книжовния език. *Естественият свой език* е езикът, върху чиято база трябва да се изгражда „високият” и култивиран книжовен език, защото е разбираем, достъпен и присъщ на всички членове на обществото. В същото време любословите от втората и третата четвърт на XIX в. доказват и неговия потенциал за създаване на книжовни продукти, далеч надхвърлящи рамките на предназначението му като език на ежедневно общуване. Например Р. Попович, съветвайки бъдещите преводачи в своя предговор от 1837 г., е убеден, че *повече треба да гледа, който иска да превожда, да го изрече сладостно и каквото го иска свойствено и естествено отеческият наш язик или каквото ще го изрече един болгарин, догде не го е видял написано*. С. Доброплодни наред с другите ползи от създаването на книжовен език на говорна основа обръща внимание на утилитарната същност на начинанието и говори за нуждата от разбираем език, който да помогне за просвещението на българина и за неговото духовно

израстване. *А язык употребих такъвзи*, казва той в предговора на своята „Игиономия” (1846), *който като прочита всякий, макар и оний, който малко познава матерниат ни язык, да може да ся ползува от прочитанието, защото ся трудих не толкози за украшението на речите, колкото за истенската полза на единородните ни.*

Както е известно от историята на новобългарския книжовен език, към края на втората четвърт на XIX в. новобългарското направление вече заема доминираща позиция във възгледите за характера на книжовния език и очертава бъдещите перспективи за развитието му. На преден план излиза проблемът за установяването на определени книжовноезикови и правописни норми. Обективно погледнато, езиковата практика на повечето книжовници както от втората, така и от третата четвърт на XIX век е опряна на родните им говори, които те подлагат на книжовна обработка и нормализация (История 1989: 168–189). Ето как обосновава това схващане Д. Войников в предговора на „Кратка българска история” (1861): *аз ся основах повечето на тукашнето българско наречие, и то защото съм с мисл, че за да ся определи и стане един общ писмен българский язык, трябва, сякам, да имаме съчинения от разни български наречия, които с время нашити филолози може да искат да земат в приглядвание.* Всеки един книжовник и преводач, осланяйки се на този принцип в практиката си, се опитва да създава език, който според неговите собствени разбирания и според конкретните, определени от хронологическите рамки на периода, езикостроителни тенденции да бъде обработен и надпросторечен.

След средата на XIX в. на страниците на възрожденския предговор се налага мнението, че многообразието на народната реч е богатство и предимство, което трябва да бъде използвано като градивно начало на книжовния език. Включването в нормативната система и в речника на създаващия се книжовен език граматични особености и лексика от всички области е съзнателно начинание, предприето от редица български книжовници от третата четвърт на XIX век. П. Р. Славейков, Л. Каравелов, М. Дринов, К. Шапкарев, Й. Ковачев, Ив. Вазов и др. в своите предисловия доразвиват идеята на Неофит Рилски за арбитражния общонароден характер на книжовния език, включвайки в понятието „полидиалектност” разбирането за общонационална представителност (Иванова 2012: 215). Както казва Р. Жинзифов в предговора на своята „Новобългарска сбирка” (1863), *мие, за Българский язык бройме той язык, кой ся говорит по цяла Македония, Тракия, България, между говорите на кой има малу разлика, (...) накъсо да речеме, има един целен Българский народ и един язык Българский.* Тези почини ясно очертават тенденцията за ограничаване на тясно регионалните езикови особености и даването на предимство на елементи, осъзнавани като общобългарски. Авторите на предисловия застават зад убеждението за приемствеността и непрекъснатостта в развитието на българския език, ето защо във филологическите разбирания от периода на разгърнато изграждане, в който се засилва тенденцията за интеграция и унификация на книжовната практика, старобългарският се разглежда като източник и коректив в правописното устройство и обогатяването на книжовния език.

4.2.3.2. ТЪРСЕНЕ НА ЕЗИКОВИ НОРМИ И УСИЛИЯ ЗА КОДИФИКАЦИЯ

Основен проблем, който вълнува изкушените от перото българи от периода на Възраждането, е проблемът за установяване и кодифициране на унифицирани правописни и правоговорни норми. На страниците на предисловията книжовниците споделят от какви правила са се ръководили в областта на графиката, ортографията, граматиката; кое за тях е погрешно и невъзможно за реализиране; къде е имало само една възможност и кое е допускало вариантни реализации. В крайна сметка

кодификацията, отразявайки тенденциите в движението на лингвистичните идеи и същевременно тенденциите и достиженията в развитието на книжовния език, се явява резултат от продължителни обществени дискусии.

4.2.3.2.1. ГРАМАТИКАТА И РЕЧНИКЪТ КАТО ОСНОВНО КОДИФИЦИРАЩО НАЧАЛО

В предговорите се обръща специално внимание на значимостта на граматиката и речника за единството, стабилността и стандартността на формирация се книжовен език, т. е. граматиката и речника като „основно кодифициращо начало при формиране на книжовния език” (Венедиктов 1981: 102). В началните десетилетия на XIX век книжовници като Ан. Кипиловски се сблъскват с *ония трудности, които произхождат от лишението на една граматика и лексикон на нашият език* (1825). Ето защо филологическите им проекти неизменно са обвързани с идеята и/или почина за създаването им. Времето за осъществяване на *потребността на някоя словница за бащинът ни език*, както казва Ив. Богоров в предговора на второто издание на граматиката си (1848), назрява в десетилетието след излизането на „Рибния буквар”. Тогава филологическите търсения на 20-те години израстват до цялостна езикостроителна концепция, която първите български граматични обособяват. Граматиките от втората четвърт на XIX в. налагат като принцип заложената в предходните десетилетия насока за диалогичност и демократичност при решаването на езиковите въпроси. В техните предговори ясно е изговорена идеята, че изнамирането и утвърждаването на „правилността” според Неофит Рилски *не е дело на един човек, но на мнозина*.

Въпросът за общата граматика, която ще даде търсеното единство на книжовната практика с кодификацията на всеобщи езикови правила стои на предно място сред филологическите разисквания през целия период на Възраждането. За възрожденските книжовници и радатели на езика *граматиката е основата на един език*, както казва Миркович през 1860 г. в своето предисловие. В последната четвърт на XIX век, когато с натрупаната специализирана книжнина на роден език, с развитието на художествената литература лингвистичното познание достига по-високо равнище, Й. Груев спокойно и с академичен тон разяснява: *Нуждата за една обща българска граматика усещат най-много по училищата ни. Граматиката обаче, като сборник на правилата за един език, не може да е работа на един човек*.

Възрожденският предговор наравно с периодичния печат доказва изключителното значение на граматиката и речника не само като основни помагала в обучението по роден език, но и като основни средства за налагане и разпространение на вече установени и утвърдени положения в съществуващия писмен и в известна степен устен узус. Въвеждането им в учебния процес се превръща във фактор, който благоприятства за разширяването на кръга на участниците в културната комуникация, но също така и за разпространението на определени модели за функционирането на писмения и устния вариант на езика.

4.2.3.2.2. В ТЪРСЕНЕ НА ЕДИННИ ПРАВОПИСНИ ПРАВИЛА И НОРМИ

Една от особеностите при формирането на нормативната система на българския книжовен език през Възраждането е, че като общонационална практика първоначално тя е установена и малко или повече стабилизирана в своята писмена форма. На страниците на възрожденския предговор правописът се разглежда като онова средство, чрез което може да се уреди и дори премахне пъстротата в писмената практика, а диалектното многообразие да се подведе под единни и общи писмени правила, чиято кодификация да положи основата при устройването на книжовния език. За българския

XIX в. именно правописът е необходимото условие за създаването на единен книжовен език. В този аспект предговорът наред с периодичния печат се превръща в свободно поле за размяна на мнения, идеи и концепции, а по някои въпроси дори и в арена на остри спорове относно правописното устройство, буквения състав на азбуката, правописните принципи, върху които трябва да се положи писменият книжовен език. Тези правописни разногласия не са просто спор за отбелязването или съществуването на някоя гласна или придържането към определен правописен принцип, а се явяват дискусии за самата същност на правописа, за нуждата от доказване на изконността, последователността, непрекъснатостта на писмената традиция през вековете.

Положена още през 20-те години, дилемата при избора на основополагащото начало в правописа – **славянското правописание или правописание естествено** – е дилема, която съпътства лутанията и филологическите търсения на възрожденските книжовници и автори на предисловия до Освобождението. Придържането към **етимологичното начало в правописа** е израз на убедеността за генетичната връзка и историческата приемственост между старобългарски и новобългарски. В унисон с историческия романтизъм на времето филолози като С. Радулов вярват, че *старобългарското правописание, което е уцеляло в старинните ръкописи [...] е много по-съгласно с живото произношение*. Две десетилетия след Радулов този довод още не е изгубил давност. *Такъв свободно правописание ми употребихми с две цели, пише одеският възпитаник П. Оджаков в предговора си от 1871 г., първо да ся доближим до народний изговор, а второ да ся неотдалечявам от старобългарский язык*.

Наред с водещия принцип правописът да се архаизира в духа на старобългарската писмена традиция на страниците на възрожденския предговор се отразява и тенденцията за **опростяване на правописа**. На това мнение е ловешкият учител Венко Христов (Бърнев), ученик на Хр. Павлович и Ем. Васкидович, който в предговора на преведената от него „Кратка свещена история“ (1859) се мотивира: *аз не щях да се показувам як последовател на старите, като напиша при г, к, х ъ то, защото не му чувам звука днес да се различава от і и и*. Един от най-ревностните последователи на идеята за демократизация на правописа, Н. Първанова в посвещението към своя учител Кр. Пишурка към „Бележки върх граматиката на Ив. Момчилова“ (1868) задава риторичния въпрос: *да ли не ще ни горчиво осъди потомството, кога пригледа, че сме могли да го освободим от непотребния ъ с излишните н.пр. ъ, щ, я, ю, ъ, й, но не сме щели че ни грози без тях писмото!?*

Както е известно, 50-те години издигат правописния въпрос като основен проблем в теоретичните схващания и нормативните предписания за устройство на книжовния език. Като един от проблемите, най-сериозно дискутирани в периодичния печат, въпросът за **изграждането на единен и общ правопис** намира място и на страниците на възрожденския предговор. Й. Груев, Ив. Момчилов, Т. Шишков, С. Радулов, Н. Първанов в предговорите на своите граматични трудове представят идеята като стремеж към уеднаквяване и стабилизиране на книжовната практика. В рамките на техните разбирания, които се налагат като водещи във филологическите търсения на времето, именно **общото правописание** е онази стабилна основа, върху която трябва да се положи единството на книжовния език, неговите норми и неговите употреби.

4.2.3.2.3. ЗА НУЖДТА ОТ ЕДИНЕН И НОРМАЛИЗИРАН КНИЖОВЕН ПРАВОГОВОР

В средата и през третата четвърт на XIX в. проблемът с диалектното разнообразие извежда на преден план стремежа към търсене на пътищата за постигане на обща нормативност. Този стремеж е засвидетелстван и във възрожденските предговори, в които наред с предложенията за постигане на общ унифициран правопис

се обръща внимание и на още един проблем на езиковото строителство, а именно – за **нуждата от изграждането и формулирането на единни правоговорни нормативни правила.**

Въпреки че не са в центъра на езиковите дискусии и не са изцяло теоретизирани, въпросите на правоговора намират място във възрожденските предговори. Обикновено се смята, че те стават обект на разглеждане едва след окончателното уреждане на правописните въпроси и за правоговорни норми може да се говори след 20-те години на ХХ в., но като аспект от възрожденската езикова политика проблемът неизменно присъства в периодичния печат (Иванова 1998: 157), както и на страниците на издадените в периода от 20-те – 70-те години на ХІХ в. предисловия. Самото му фиксиране е достатъчно и неоспоримо свидетелство за ръста и разностранните насоки на филологическото знание и филологическите търсения от времето на Възраждането. В своите предговори книжовници като С. Радулов, Ив. Богоров, Хр. К. Сичан-Николов ясно осъзнават факта, че формирането на устната норма в сравнение с писмената е сложен процес, който тепърва предстои да се разработи и реализира. Както споменава С. Радулов през 1853 г. в предговора на своето „Нравоучение за децата“: *Колкото за правилата на правописанието, не е трудно да ги издирим из старинните ръкописи. Но понеже в течение на многи векове произношението не е могло да остане неизменно, от това много слова са изменили от малко пръвоначалното си произношение. Затова става нужда как в всякой язык, така и в нашът да ся съставят правила на произношението. Тия правила трябва да ся потрудим да ги съберем в народа, наблюдава и сличява произношението на живий язык с правописанието.* В разбиранията възрожденските книжовници българското училище като действаща в рамките на Османската империя собствена институция е способно да проведе единна езикова политика, затова определят и водещата му роля в хода на унификация на нормата. То се превръща във фактор не само в процеса на уеднаквяване на писмената практика, но и в процеса на обработване и установяване на единно книжовно произношение. Това е виждането на П. Пиперов, който в своето предисловие от 1845 г. изтъква ролята на българското училище *во еже учити ся прежде природнаго нашего языка и улеснитися в говорении и писании по нему, якоже творят толика друга просвященна племена.*

Следвайки общата линия на възрожденските филологически разсъждения и общата тенденция на филологическите идеи на епохата, в своите предговори книжовниците от разглеждания период осъзнават необходимостта от съобразяване на правописа с живия език, но изпитват затруднения при създаването на произносителната (изговорната) норма. Въпреки това, предложенията и препоръките за книжовен изговор, изложени на страниците на възрожденските предговори, полагат основите на редица фонетични и произносителни правила, които се оказват надеждни за бъдещото развитие и окончателното стабилизиране на книжовния език.

4.2.3.3. ИНТЕЛЕКТУАЛИЗАЦИЯТА НА КНИЖОВНИЯ ЕЗИК

Възрожденският предговор засяга един от характерните при конструирането на новите национални езици проблеми – **проблема за интелектуализация**, за повишаването на престижа на формирация се книжовен език в съответствие с новите социокултурни, духовни и комуникативни търсения на епохата. Като стадий от книжовноезиковата програма на националното движение интелектуализацията се осъществява в тясна връзка с опитите за кодификация (Хрох 2007: 78).

За българския книжовник успехът на книжовноезиковата програма на Възраждането до голяма степен зависи от въвеждането на нова, „сложна“ лексика за новите явления от обществения и културния живот, чрез която да се интелектуализира езикът. Опитът изграждащият се български книжовен език да се „преведе“ на новия

комуникативно пригоден език на „дивилзацията”, е рефлексия от разбирането за наложителността от отграничаване на книжовния език от просторечния, както и за разширяването на функционалните параметри и престижа му.

Свидетелство за развитието на интелектуализационните процеси в българския език в периода на неговото изграждане е създаването и въвеждането в образованието на различни научни терминологии. В предисловните текстове трудностите, които съпровождат изграждането на научната терминология, се разглеждат в пряка зависимост от състоянието на книжовния език. Неуредиците и неустановеността на нормативната му система, както и незавършеният процес на изграждане на стилистичното му разслоение се осъзнават като спънка при превеждането на научни книги. Върху тези проблеми се спират К. Фотинов (1843), Н. Геров (1849), Й. Груев (1869), И. Гюзелев (1874) в своите предговори. Тенденцията на обогатяване на терминологичната система продължава през целия възрожденски период, но въпросът за усвояването и закрепването на новите лексеми остава отворен.

Ако в началните етапи от развитието на книжовния език основна цел е неговата интеграция, то характерно за по-късните етапи в съответствие със социалното и икономическото развитие на създаващата се нация е неговата диференциация и стратификация, т. е. неговото „усложняване” – към книжовния език се предявяват все по-високи изисквания, в съответствие на които носителите на езика са принудени да го използват все по-широко в различни социални сфери на културното общуване. Поставена в такъв контекст, идеята за интелектуализацията на езика се разглежда като част от процеса на неговото развитие, обогатяване и усъвършенстване.

4.2.3.4. ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЧИСТОТАТА НА ЕЗИКА

За българския книжовник от деветнадесетото столетие въпросът за чистотата на езика се развива и осъществява в пряка връзка с израстването на националното чувство. В този смисъл, негативното отношение към чуждите думи може да се прочете през призмата на голямата идея на Възраждането за защита на самобитността на народа чрез съхраняване на неговия език (Вачкова 2008: 145). Тази концепция стои в основата на цялата възрожденска националноезикова програма и затова с изключителна настоятелност е отбелязана на страниците на предисловията от периода. Във възрожденския предговор грижата за чистотата на езика започва първоначално като дискусия за мястото на турските и гръцките думи в културната комуникация на XIX век. В предисловни текстове от 20-те и 30-те години е често срещано явление бъдещето на българския книжовен език да се разглежда през призмата на гръцкото културно влияние. За Неофит Рилски, Р. Попович, Хр. Павлович, Ем. Васкидовим или К. Фотинов изучаването на гръцки език е необходимо на българите, тъй като им открива достъп до богатата книжнина и духовен живот. С намесата на В. Априлов и Николай Палаузов дискусията се превръща в идеологически диспут, свързан със защитата на родното, на националната култура и българския език от чужди посегателства.

Възрожденските възгледи за чист език не са неизменяема константа – те отразяват динамичния ход на развитието на националноезиковата програма, еволюцията на идеите и становищата за пътищата, начините и механизмите на формиране на книжовния език. С времето патосът и емоционалните изблици отстъпват място на по-балансиранни позиции, релевантни на промените в стереотипите на мислене и адекватни на променената социокултурна парадигма. Българските писатели узряват за разбирането, че чуждите думи са „необходимото зло” в междукултурната комуникация и естественото следствие в *разместването на народите*. Подобна позиция се защитава и в трезвите и умерени преценки на С. Радулов (1843) и Н. Геров (1852). За К. Фотинов (1843) или С. Доброплодни (1846) употребата и въвеждането на

чужда лексика е обвързан с осъзнат стремеж към усъвършенстване на книжовния език, към изравняване на положението му спрямо останалите езици. Не на последно място възрожденският автор на предисловия вижда в навлизането на чужди думи възможност да „култивира“ създаващият се книжовен език, да го интелектуализира, в отговор на новите нагласи и стремежи за приобщаване към останалия просветен свят.

Разбира се, мечтата за един чист език, основан единствено на народните говори, съпътства развитието на българската филологическа мисъл още от началните ѝ етапи. На подобна основа стои например становището на Неофит Рилски от 1835 г. За него въпросът за чистотата на езика е пряко свързан с националния характер на книжовния език – в българския език нямат място излишните чужди думи (История 1989: 126).

4.3. ДРУГИ ЕЗИКОВИ ВЪПРОСИ

За възрожденския любослов всяко едно езиково явление или процес, който неговите, както в своите предговори сам ги определя от скромност или неувереност, ограничени филологически знания, представи и разбирания могат да забележат и да осъзнаят, е значим и се разглежда с особена настойчивост и отговорност. Българският XIX в. придава значимост не само на големите проблеми за същността и начините на формиране на книжовния език и неговата нормативна система, но и на всички останали езикови въпроси. Обследвани или само загатнати във възрожденските предговори, те допълват общата картина на движението на българската филологическа мисъл и дават по-ясна представа за развитието на езиковата и социокултурната ситуация, за развитието на връзката между нацията и нейния език.

4.3.1. ВЪПРОСИ НА СТИЛИСТИЧНИЯ ИЗБОР

В предговорите се засягат отделни въпроси от **стилистичния избор** на дадения автор – предпочитането на конкретни изразни средства и загърбването на други и причините за този избор. Често срещано явление е писателите да коментират или да защитават своята позиция, като основната мотивация е по-ясното разбиране на книгата от една страна, а от друга – въвличане на читателската аудитория в работния процес по изковаването на езика и стила на предстоящия текст. Въпросът за *исправлението* на езика е неизменно следван и от загрижеността за *украшението* му. Идеята, която се съдържа във фразата *Аз употребих виражение благоприятно* от началните десетилетия на XIX век, се подема от множество книжовници и под различни форми присъства в предисловията до края на разглеждания период. Например Р. Попович. Към този принцип се придържа и Васил х. Строянович – Берон (1859 г). Основният фактор, формиращ подобно отношение у възрожденския писател, е образът на потенциалния читател и възприемател. Отговорността пред очакваната аудитория определя подбора на изразните средства, а целите на този избор задължително са аргументирани в предисловието. Процесът най-ясно е отразен в предговорите към учебникарската литература, чиято читателска аудитория е изначално известна и обозрима. В тези предговори като често срещан похват се наблюдава обосноваването и разясняването на направените стилистични решения, които от своя страна се свързват с изискването за достъпност и разбираемост на учебника.

4.3.2. ВЪПРОСИ НА ПРЕВОДА

На страниците на възрожденското предисловие се обсъжда и анализира целият сноп от **въпроси, свързани с превода, превеждането и преводната литература**. Както е известно, през разглеждания период преводната литература надскача многократно по обем оригиналната. Това е една от причините проблемите на превода често да занимават умовете на възрожденските писатели и преводачи.

Идеята за културното приобщаване на българското общество към Европа е властваща през целия период на Възраждането. В този аспект именно преводът със своята същност на обект на межкултурна комуникация предоставя непосредствената възможност Европа да влезе в дома на всеки един български читател. Това е един от водещите аргументи, от които се възползват преводачите и/или издателите в своите предговори. Изборът на конкретното произведение за превод винаги се разглежда във фокуса на европейското, а престижът и авторитетността, на които се радва книгата в останалите страни, се възприемат като гаранция както за духовния напредък и израстването на общността, така и за обогатяването и интелектуализирането на езика.

В предисловията от XIX век се представят конкретните преводачески принципи, заложи в дадената книга, разискват основни проблеми на превода, като например каква трябва да бъде зависимостта между оригинал и превод.

4.3.3. ВЪПРОСЪТ ЗА ИЗУЧАВАНЕТО НА ЧУЖДИ ЕЗИЦИ

Друг въпрос, който е свързан с межкултурната комуникация и израстването на интелектуалния потенциал на българите, често засяган в предисловията, е **въпросът за изучаването на чужди езици**. Във възрожденските предисловия дискусиите около този проблем започват още в началните десетилетия на XIX век със спора около мястото на гръцкия език в българското образование. За гръцките възпитаници като Н. Рилски и Р. Попович или за основателя на първото елино-българско училище Ем. Васкидович, просвещението на българите задължително е свързано с елинската култура и гръцкия пример. За тях именно гръцкият език е проводник на настъпващото ново и посредник за навлизането в тъй желания образован свят. С напредване на времето и преобразуванията, настъпили в обществения и икономическия живот, с откриването на множество светски училища и увеличаването на ръста на образованието се променят и предпочитанията на българската общественост по отношение на изучаваните чужди езици. През втората половина на XIX в. погледът на българина е излязъл извън пределите на Балканите, а новата културно-езиковата ситуация променя приоритетите. Ето защо изучаването на чужди езици се разглежда като най-краткия път към Европа. Основният фактор при избора на чуждия език задължително се явява престижното положение, което той заема в останалите страни. Прагматизмът е предоставил мястото си на авторитетността. От една страна, подобни възгледи и оценки свидетелстват за високите цели, които се поставят пред българското образование, за да бъде то адекватно както на собствената социокултурна ситуация, така и на изискванията за съотнесимост с европейските тенденции. От друга страна, те документират процесите в развоя на книжовния език и неговото функционално разслоение. В случая френският език освен като необходим инструмент в межкултурната комуникация на надеждно ниво е осъзнаван и като *най-политически* и *общодипломатически език*.

През третата четвърт на XIX в. са издадени и редица помагала и учебници по османски и турски език, както и един турско-български речник. В разбиранята на част от обществениците и книжовниците от този период владенето на официалния език е предимство, благодарение на което българите могат да общуват с държавата, да представят своите проблеми и прошениа, а от друга страна, открива възможност да участват във вътрешния живот на империята.

4.3.4. ПРОМЕНИ В ЛИНГВИСТИЧНИТЕ ВЪЗГЛЕДИ И ЕЗИКОВАТА ФИЛОСОФИЯ НА АВТОРА НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ПРЕДГОВОР

Интересен въпрос, на който се обръща внимание във възрожденските предговори, е обосноваването на корекции, направени от автора или преводача във второто издание на дадена книга. От една страна, това явление разкрива **промяната в**

лингвистичните възгледи и езиковата философия на даден книжовник. Под този знаменател може да се постави случаят с второто издание на граматиката на Хр. Павлович през 1845 г. и всеизвестният му завой към архаизаторство, обоснован в предговора. От друга страна, тези инициативи документират еволюцията на книжовния език и възгледите за него, което води до преосмислянето на определени езикови употреби и осъзнаването им като неадекватни на нуждите на променената езикова ситуация. Такъв извод може да се направи от изказването на В. Друмев. В предговора към второто издание на „Нещастна фамилия” (1873) той отразява граматичната промяна в текста, като се извинява с намека за незрялост на предишното издание. Подобни преосмислени промени, на които е отделено специално място в предисловните текстове, представляват интерес за историята на книжовния език – те са огледало на промените в самия книжовен език, който в този период се развива и укрепва значително.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на изследваните над 150 възрожденски предговора могат да се направят следните заключения:

1. Възрожденското предисловие е не само „праг” (Женет 1997: 410), чрез който неговият автор (рядко автор и на самата книга) напътства читателя към съдържанието на предстоящия текст, а се родее и с публицистиката, научното изследване, есето, лирическата изповед (Леков 1992: 13). То е обществена трибуна, на която се излагат всички наболели въпроси на съвременното. Създадено в онзи век на големи обществени промени, в който се ражда модерната българска нация, то е свидетелство за филологическите основи на българския преход към новото време (Андрейчин 1982). В предговорите си към издадените книги възрожденската интелигенция, възпитана и образована във философските идеи на Просвещението и Романтизма, ясно очертава разбирането за езика като основен белег за самоопределение. Ето защо езиковите въпроси са представени с изключителна настоятелност и честота на страниците на възрожденския предговор. Изложените за дискусия идеи, мнения и предложения не само отразяват тенденциите и нагласите на обществото за настоящето и бъдещето на езика, но в известен смисъл се превръщат в един от факторите, които влияят върху промяната на тези нагласи.

2. Разгледано в контекста на съотносимостта между историята на езиковите процеси и явления, от една страна, и хронологията на възгледите и разбиранията за развитието на езика, от друга, изграждането на книжовния език е процес, който отразява хода на обществените преобразования – културни, социални и духовни, и логиката на вътрешноезиковите промени. Затова именно проблематично-хронологичният подход при изследването на възрожденския предговор предостави възможността отделните детайли, явления и тенденции в еволюцията на българската филологическа мисъл да се проследят и да се представят като последователно и закономерно движение. Хронологията на разгръщането му очертава границите на възрожденската национальноезикова програма. Заложени в основата ѝ, идеите за изграждането, усъвършенстването и бъдещето на езика се следват или осъществяват и в книжовната практика. Тези две паралелни проявления на родната ни книжовноезикова история говорят за **единен процес**, в който развитието на знанието ЗА езика и познаването НА езика, вглеждането в неговото съвременно състояние и неговото минало, довежда, от една страна, до създаването на единна концепция за нормативното му устройство, а от друга – до формирането на новия български книжовен език като език на нацията.

3. Възрожденските предисловия наравно с периодичния печат са свидетелство както за това, какъв в действителност е бил българският език, на който са написани, така и за онзи мечтан, въобразен или „предписан” език, към който авторите им са искали да насочат неговото развитие. Мненията, идеите и отделните езикови проекти в процеса на това „предписание” не стоят изолирани или неадекватни на случващото се в езика – те следват тенденциите в неговото развитие, установяването или отпадането на отделните езикови елементи, закрепването на някои норми. В контекста на комплексната и нееднозначна социокултурна ситуация на българския XIX век, в която липсата на единен център довежда до създаването на множество варианти и паралелни предложения за развитието на езика, постигането на инварианта се оказва сложен процес, в чиито основи стои **не авторитарността** на кодификаторите, а **диалогичността** на идеите и **демократичността** при вземането на решенията (Николова 2007).

4. Подобно на периодичния печат, където лингвистичната проблематика варира в широк диапазон – от същността и ролята на езика като социално явление до разглеждане на конкретни фонетични, морфологични, правописни проблеми (Иванова 1998: 153), разгледаните във възрожденския предговор езикови въпроси отразяват широката обществена заинтересованост и съпричастност към съдбата и устройството на книжовния език и мястото му в културната карта на Европа. Отношението, което отделните книжовници вземат по тях, позволява да се очертаят по-ясно контурите на процесите и механизмите, довели до избистрянето на единното понятие за българския книжовен език, а също така да се допълнят празните места и неизяснените положения от книжовноезиковата ни история. Изтъкнатите в предисловните текстове схващания и идеи представят възрожденската езикова политика като единна концепция, която, следвайки промените в езика и идеите за неговото развитие и устройство, довежда до създаването на онзи единен, общ и нормиран книжовен език, който да ни легитимира като нация в собствените ни очи и в очите на целия останал свят.

5. **Значението на възрожденското предисловие** като източник за изучаването на движението и еволюцията на възрожденските лингвистични идеи в контекста на историята на българската филологическа мисъл може да се търси в различни аспекти. На неговите страници стават първите дискусии, анализи и разработки по езикови въпроси, които насочват фокуса на духовните и културните възродителни процеси към езика като символ на създаващата се нация и като средство за нейното израстване и проспериране. Представените възгледи и тези са свидетелство за развитието на възрожденската филологическа мисъл, за възприемането на същите идеи не като изоставащи и настигащи, а като съвременни и адекватни на общите европейски процеси, като част от големите научни тенденции и философски търсения на Просвещението и Романтизма. В същото време те позволяват да се проследи пътят, по който европейските модели се адаптират, разработват и преобразуват в адекватни за българската възрожденска действителност варианти.

Направените на страниците на възрожденското предисловие предложения способстват налагането на перспективни за бъдещето на езика насоки. Това е поредното свидетелство за наличието на закономерност и последователност във филологическата осведоменост и филологическата мисъл през Възраждането, за появата и израстването на възрожденския филолог, който наред с големите лингвистични въпроси на времето си е способен да се вгледа в детайлите, в конкретните нюанси и подробности от частноезиково естество. Този факт може да послужи като доказателство за зараждането и установяването по време на Възраждането на задълбочен интерес и солидно лингвистично познание, от които в следващите десетилетия ще възникнат различните клонове на българското езикознание.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ИЗПОЛЗВАНАТА В АВТОРЕФЕРАТА ЛИТЕРАТУРА

- Андерсън 2006:** Anderson, V. *Imagined Communities*. Verso, London-New York, 2006.
- Андрейчин 1977:** Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. София: Народна просвета, 1977.
- Андрейчин 1982:** Андрейчин, Л. Филологическите основи, върху които се гради книжовната дейност на някои възрожденци през третата четвърт на XIX век. // *Български език*, № 6, 1982, 485–487.
- Вачкова 1998:** Вачкова, К. *За установяване на нормативност в морфологията на новобългарския книжовен език*. Шумен: Алтос, 1998.
- Вачкова 2008:** Вачкова, К. *Типологична характеристика на българския книжовен език (Възрожденки период)*. Шумен: УИ „Константин Преславски”, 2008.
- Венедиктов 1981:** Венедиктов, Г. К. *Из истории современного болгарского литературного языка*. София: БАН, 1981.
- Данова 1994:** Данова, Н. *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*. София: Изд. на БАН, 1994.
- Данова 2003:** Данова, Н. По дългия път на модернизация на манталитета. // Радкова, Р. *Посмъртни материали за български възрожденски дейци. Т.1*. София: АИ „Марин Дринов”, 2003.
- Дел’ Агата 1999:** Дел’ Агата, Дж. *Студии по българистика и славистика*. София: ЛИК, 1999.
- Женет 1997:** Genette, G. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Cambridge University Press, 1997.
- Иванова 1998:** Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането*. Пловдив: Макрос 2001, 1998.
- Иванова 2002:** Иванова, Д. *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. Текстология и език*. Пловдив: ИК „Призма”, 2002.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс*. Пловдив: УИ „П. Хилендарски”, 2012.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. София: БАН, 1989.
- Леков 1992:** Леков, Д. *Родолюбивий и благоразумний народе болгарский. Възрожденски преговори. Книга първа 1806 – 1865*. София: УИ „Св. Кл. Охридски”, 1992.
- Лилова 2003:** Лилова, Д. *Възрожденските значения на националното име*. София: Просвета. 2003.
- Николова 2004:** Николова, Н. *Билингвизмът в българските земи през XV – XIX век*. Шумен: УИ „К. Преславски”, 2004.
- Николова 2007:** Николова, Н. Между авторитарността и диалога или за един от социалните аспекти при формирането на новобългарския книжовен език през 20-те – 50-те години на 19. век. // *Език и литература*, № 3-4, 2007, 106–116.
- Хрох 2007:** Hroch, M. *Comparative Studies in Modern European History. Nation, Nationalism, Social Change*. Ashgate Variorum. 2007.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

1. Дисертационният труд е първото монографично изследване върху възрожденските представи и концепции за книжовен език, изложени в предговорите на издадени през 20-те – 70-те години на XIX в. книги, което определя и приносяния му характер.
2. Чрез анализа на проучения лингвистичен материал се изяснява същността и значението на възрожденския предговор като източник за изучаването на историята на българската филологическа мисъл през Възраждането и на историята на новобългарския книжовен език.
3. Анализиранияте неизследвани досега авторски идеи и концепции и тяхната интерпретация ще допринесат за разширяване на познанието за развитието на филологическата теория през Възраждането и по-обективното ѝ представяне.
4. Разгледаните във възрожденския предговор езикови проблеми със своята многоаспектност и актуалност позволяват да се добавят нови акценти към картината на българската националноезикова програма през Възраждането.
5. В изследването се представят дискусии, мнения и предложения, които отразяват широката обществена заинтересованост и съпричастност към съдбата и бъдещото устройство на българския книжовен език, като се търси мястото му в културната карта на Европа. Те са свидетелство както за израстването на възрожденския филолог, така и за зараждането и установяването по време на Възраждането на задълбочен интерес и солидно лингвистично познание, от които в следващите десетилетия ще възникнат различните клонове на българското езикознание.
6. В настоящото изследване е изяснен въпросът за взаимовръзката между развитието на книжовния език и на развитието на възгледите за него. Тези две паралелни прояви в родната ни книжовноезикова история говорят за единен процес, в който развитието на знанието ЗА езика и познаването НА езика, вглеждането в неговото съвременно състояние и неговото минало, довежда, от една страна, до създаването на концепции за нормативното му устройство, а от друга – до формирането на новия български книжовен език като език на нацията.
7. Резултатите от настоящото изследване могат да послужат в бъдещи проучвания в областта на историята на новобългарския книжовен език, теорията на книжовните езици, съпоставителното езикознание, социолингвистиката и други.

СПИСЪК НА НАУЧНИТЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД НА ГЛ. АС. МАРИЯ ПЕТРОВА МИЦКОВА

1. Мицкова, М. Просвещението и романтизмът в езиковите блянове на Анастас Стоянович Кипиловски (върху материали от предисловията и обявленията за неговите книги 1825 г. – 1844 г.) // *Български език*, № 3, 2008, 85–97.
2. Мицкова, М. Маркери за национална идентичност в езиковите възгледи на българските книжовници от 20-те години на XIX век (върху материали от предисловия на публикувани през 20-те години на XIX в. книги). // *Научни трудове на ПУ “Паисий Хилендарски”*. Филология, т. 46, кн. 1, сб. А, Пловдив: УИ „П. Хилендарски”, 2009, 91–100.
3. Мицкова, М. Национальноезиковият проект в предговорите на възрожденската книга (върху материали от предисловия на публикувани през 20-те години на XIX в. книги). // *Научни трудове на ПУ “Паисий Хилендарски”*. Филология, т. 47, кн. 1, сб. Б, Пловдив: УИ „П. Хилендарски”, 2010, 338–351.
4. Мицкова, М. Проблеми на книжовноезиковото строителство на страниците на възрожденския предговор. // *Научни трудове на ПУ “Паисий Хилендарски”*. Филология, т. 48, кн.1, сб. А, Пловдив: УИ „П. Хилендарски”, 2011, 38 – 49.
5. Иванова, Д., М. Мицкова, М. Куршумова, Т. Бучкова. Национальноезиковата програма на Българското възраждане. Нови прочити. // *Научни трудове на ПУ “Паисий Хилендарски”*. Филология., т. 48, кн.1, сб. А, Пловдив: УИ „П. Хилендарски”, 2011, 72–85.
6. Мицкова, М. Възрожденските лингвистични идеи в балкански и европейски контекст (върху материали от предговори от 30-те години на XIX в.). // *Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие. 40 години Шуменски университет 1971 - 2011*. Шумен: УИ "Еп. К. Преславски", 2012, 144–151.
7. Мицкова, М. Възрожденската езикова политика (въпроси на правоговора в предговорите на книги в периода 20-те – 70-те години на XIX в. // *Българската езикова политика в условията на европейска интеграция и глобализация*. Пловдив: УИ „П. Хилендарски”, 2012, 50–62.
8. Мицкова, М. Българските филологически идеи на страниците на възрожденския предговор. Славянски ракурси. // *Научни трудове на Пловдивския университет*. Филология. Т.49, кн.1, сб. А, Пловдив: УИ „П. Хилендарски”, 2012, 241–251.
9. Мицкова, М. Езиковите въпроси във възрожденския предговор от 20-те – 70-те години на XIX в. // *Научни трудове на Пловдивския университет*. Филология. Т.50, кн.1, сб. В, Пловдив: УИ „П. Хилендарски”, 2013, 576–587.
10. Мицкова, М. Възрожденската езикова политика и османската държава. // *Езикови политики в европейски и национален контекст*. Пловдив: УИ „П. Хилендарски”, 2014, 188–203.